

DAYANIQLI İNKİŞAFA “ÜÇ ALT XƏTT” YANAŞMASI

Elay Zeynalli,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
Maliyyə və mühasibat uçotu kafedrasının dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: e.zeynalli@adau.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-6352-662X>

Mehman Kərimov,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
Maliyyə və mühasibat uçotu kafedrasının dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: m.karimov@adau.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-8286-8932>

<https://doi.org/10.30546/2706-7858.2025.4.021>

UOT: 330

Xülasə. *Məqalədə dayanıqlı inkişaf və Triple Bottom Line (TBL) yanaşması araşdırılır. Dayanıqlı inkişaf gələcək nəsillərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədlərin inteqrasiyasını təmin edir. TBL müəssisələrin fəaliyyətini üç əsas aspektdə – iqtisadi, sosial və ekoloji baxımdan qiymətləndirərək uzunmüddətli dayanıqlılıq və sosial məsuliyyəti təşviq edir. Həmçinin məqalədə TBL yanaşmasının şirkətlərin dayanıqlı inkişaf prinsipləri tətbiq edilməklə həm iqtisadi, həm də ətraf mühitə müsbət təsir göstərməsi vurğulanır.*

Açar sözlər: *iqtisadi xətt, 3P, hesabatlılıq, mənfəət, planet.*

Key words: *economic bottom line, 3P, accountability, profit, planet.*

Ключевые слова: *экономическая линия, 3P, подотчетность, прибыль, планета.*

Bəşəriyyətin uzunmüddətli inkişafı tarix boyu qlobal miqyasda baş verən müharibələr, inqilablar, böhran və kataklizmlər, müxtəlif ölkələrdə iqtisadi inkişafın dəyişməsi və lokal miqyasda baş vermiş digər proseslər zəmnində bəşəriyyətdə həm müsbət, həm də mənfi nəticələrə səbəb olmuşdur. XIX əsrin sonlarında başlayan elmi-texniki inqilab, texnoloji yeniliklər hesabına təkrar istehsalın ciddi artımı həm iqtisadi inkişafa, həm də məhdud resursların məsuliyyətsiz istehlakı hesabına ətraf mühitə ciddi təsir göstərərək (yanacaqlardan istifadənin artması nəticəsində havanın çirklənməsi, təbii ehtiyatların sürətlə tükənməsi və s.) ekoloji problemlər

yaratmışdır.

Bəşəriyyətin sabit inkişafı, insan da daxil olmaqla canlı varlığın uzunmüddətli yaşamının təmin edilməsi üçün zəruri ekoloji və sosial mühitin qurulmasında müasir elm tək çıxış yolu kimi “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasını qəbul edir. Dayanıqlı inkişaf gələcək nəsillərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq uzunmüddətli inkişafı hədəfləyərək iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədlərin birgə vəhdətini təmin edir. Hazırda dayanıqlı inkişafla bağlı aparılan əksər tədqiqatlar bu konsepsiya üzrə məsuliyyətin bölüşdürülməsi, iştirakçılığın təmin edilməsi, fəaliyyət təsirlərinin ölçülməsi və bununla bağlı hesabatlılıq sisteminin formalaşmasına yönəlib.

“Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası”nın qısa icmalı

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası – iqtisadi artım, sosial bərabərlik və ətraf mühitin mühafizəsi kimi bir-biri ilə sıx əlaqəli problemləri həll etmək üçün vahid çərçivə təqdim edən müasir cəmiyyətin kritik anlayışlarından biri olaraq XX əsrin sonlarında ön plana çıxmışdır. Bu konsepsiya Ümumdünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının 1987-ci ildə təqdim etdiyi “Brundtland Hesabatı” ilə geniş tanınmışdır. Hesabatda dayanıqlı inkişaf “gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmə qabiliyyətini təhlükəyə atmadan indiki nəsillərin ehtiyaclarını ödəyən inkişaf” kimi şərh edilmişdir. Bu şərh bəşəriyyəti formalaşdıran iqtisadi, sosial və ekoloji faktorların qarşılıqlı inteqrasiyasını nəzərdə tutur və bu yanaşma əksər tədqiqatçılar tərəfindən “üçtərəfli yanaşma” kimi ifadə olunur [15]. Bu yalnız hazırkı nəslin ehtiyaclarının ödənilməsinə deyil, həm də gələcək nəsillərin rifahını təmin etməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyan dayanıqlı inkişafın yerinə yetirilməsi ilə bağlı həm makroiqtisadi səviyyədə dövlətlərin (hökumətlərin), həm də mikroiqtisadi səviyyədə iqtisadi subyektlərin (bizneslərin və yerli icmaların) planlaşdırılmış, məqsədli və birgə fəaliyyətini tələb edir. Hesab edirik ki, bu gün dayanıqlı inkişafın tədqiqi qarşısında duran əsas hədəf istər mikro, istərsə makro subyektlərin bu prosesin icrası ilə bağlı fəaliyyətlərinin kompleks ölçülməsi ilə bağlı olmalıdır. Bu kontekstdə mikroiqtisadi subyektlərin dayanıqlı inkişaf ilə bağlı performans ölçüsü kimi müxtəlif modellər və yanaşmalar elmi mühitin müzakirə mövzusunə çevrilir ki, bunlardan biri də 1994-cü ildə Con Elkington tərəfindən elm ictimaiyyətinə təqdim edilmiş “Üç alt xətt” (The Triple Bottom Line) yanaşmasıdır [6].

“Üç alt xətt” yanaşması

Con Elkington iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu və qərarların qəbulu zamanı kompleks yanaşmanın zəruriliyini vurğulayan üçtərəfli nəticə yanaşmasını təqdim etmişdir [3]. “Üç alt xətt” yanaşması kimi tərcümə olunan Triple Bottom Line (TBL) konsepsiyası şirkətin fəaliyyətini üç əsas ölçüyə – iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərə əsaslanaraq qiymətləndirən çərçivədir [4; 7].

TBL konsepsiyası vurğulayır ki, şirkətlər yalnız mənfəəti maksimuma çatdırmağa deyil, həm də onların sosial və ətraf mühitə təsirlərini nəzərə almalıdırlar. Bu yanaşma “üç P” – mənfəət, insanlar və planet (profit, people and planet) anlayışları ilə ifadə olunur. Şirkətlər TBL çərçivəsini tətbiq edərək iqtisadi, sosial və ekoloji amillər arasında balans yaratmağa çalışır ki, bu da onların uzunmüddətli dayanıqlılığına töhfə verir. TBL yanaşmasına görə şirkətlər üç əsas sahədə eyni vaxtda işləməlidir:

- **Mənfəət** – şirkətin qazandığı pulu göstərir. Ənənəvi olaraq şirkətin gəlir və xərclərini ölçən göstəricidir. Üçölçülü xətdə mənfəət sadəcə qazanc demək deyil. Şirkət qazancını etik və ədalətli şəkildə əldə etməlidir. Bura xeyriyyəçiliklə bağlı işlər və doğru tərəfdaşlar seçmək də daxildir. Həmçinin şirkət öz maliyyə və borc öhdəliklərinə ciddi yanaşmalıdır. Mənfəət yalnız şirkətin özünə deyil, həm də fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətə xeyir gətirməlidir. Məsələn, şirkət vergi ödəməli, yerli biznesləri dəstəkləməli və cəmiyyətə maliyyə sərmayəsi qoymalıdır.

- **İnsanlar** – şirkətin sosial məsuliyyətini və cəmiyyətə olan təsirini ölçür. Bura şirkətin əlaqədə olduğu bütün insanlar – işçilər, təchizatçılar və müştərilər daxildir. Şirkət işçilərinə ədalətli maaşlar verərək, peşəkar inkişaf imkanları yaratmalıdır. Təchizatçılardan müxtəlif şirkətlər və kiçik bizneslər seçilməlidir. Müştərilər isə məhsullara ədalətli şəkildə çıxış əldə etməli və onların rəyləri nəzərə alınmalıdır. Ənənəvi olaraq, şirkətlər yalnız səhmdarlara fokuslanır, amma üçlü nəticə modelində bütün maraqlı tərəflər (işçilər, müştərilər, təchizatçılar) önəmlidir.

- **Planet** – şirkətin ətraf mühitə olan təsirini və ekoloji məsuliyyətini göstərir. Şirkətlərin ətraf mühitə təsiri də çox vacibdir. Sırf maliyyə hesabatında ən böyük xətlər ətraf mühitə təsirlər haqqında hesabatla bağlıdır. Çox vaxt şirkət daha aşağı qiymətə və ya daha ətraf mühitə uyğun alternativ seçimlər arasında qərar verməli olurlar. Lakin şirkət ətraf mühiti qorumaq üçün daha çətin və ya baha başa gələn seçimlər etməlidir. Məsələn, ekoloji təmiz nəqliyyat istifadə etmək, enerjiyə qənaət etmək və istixana qazlarını azaltmaq kimi addımlar atılmalıdır. Enerji istifadəsini azaltmaq üçün paylama kanallarını

yenidən dizayn edən şirkət belə bir fəaliyyətlə müəyyən miqdarda istixana qazı emissiyalarına qənaət edə bilər. Qrafik olaraq bu əlaqə üç dairənin kəsişməsi kimi göstərilə bilər (şəkil 1).

Şəkil 1. “Üç alt xətt” yanaşmasına görə dayanıqlılıq

Mənbə: [2].

Yanaşmaya görə yalnız hər üç amil nəzərə alındıqda (bütün elementlərin kəsişməsi mərkəzdir) sabitliyə nail olmaqdan danışa bilərik. Bu baxımdan dayanıqlı inkişafı cəmiyyətin sosial cəhətdən arzuolunan, iqtisadi cəhətdən əlverişli və ekoloji cəhətdən davamlı inkişafı kimi xarakterizə etmək olar. Bu model (bütövlükdə) davamlı inkişafın hədəfləndiyi **ekoloji, sosial və iqtisadi məqsədlərin** sıx əlaqəsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda bu yanaşma həm bütövlükdə bəşəriyyətə, həm də aşağı səviyyəli icmalara – ayrı-ayrı millətlərə, şəhərlərə, təşkilatlara və s. tətbiq edilir. Beləliklə, deyə bilərik ki, bu yanaşmada davamlı inkişaf ümumilikdə sivilizasiyanın məqsədləri ilə üst-üstə düşür.

TBL-nin iqtisadi xətti biznes təcrübələrinin iqtisadi sistemə təsirinə istinad edir və şirkətin rentabelliyyə və maliyyə göstəricilərinə diqqət yetirir [10]. Bura gəlir, mənfəət və investisiyanın qaytarılması kimi tədbirlər daxildir. Bu xətt gələcək nəsilləri dəstəkləmək üçün dayanıqlılığın alt sistemlərindən biri kimi iqtisadiyyatın yaşamaq və gələcəyə təkamül etmək qabiliyyətinə diqqət çəkir. İqtisadi xətt – təşkilatın iqtisadi dəyər yaradan və bu dəyərləri ətraf mühitə, cəmiyyətə inteqrasiya edən fəaliyyətləri ilə xarakterizə olunur.

TBL-nin sosial xətti şirkətin öz maraqlı tərəflərinə, o cümlədən işçilərə, müştərilərə və yerli icmaya təsirini ifadə edir [13]. Bu xətt əmək,

insan kapitalı və cəmiyyət üçün faydalı təcrübələrin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Başqa şəkildə ifadə etsək, sosial xəttin ideyası ondan ibarətdir ki, təcrübələr cəmiyyətə dəyər verir və cəmiyyətə “geri qaytarılır”. Bu təcrübələrə nümunə ədalətli əməkhaqqı və tibbi sığortanın təmin edilməsi ola bilər. Sənayedə aparılmış son təhlil nümunələri sosial məsuliyyətə məhəl qoymayan şirkətlərin iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı xərclərinin artdığını göstərmişdir.

TBL-nin ekoloji xətti şirkətin təbii ehtiyatlardan istifadəsi, CO₂ emissiyaları və tullantıların idarə olunması kimi təbii mühitə təsirinə diqqət yetirir [5]. Bu xəttin əsas məsələlərinə enerji resurslarından səmərəli istifadə, istixana qazları emissiyalarının azaldılması və ekoloji ayaq izlərinin minimuma endirilməsi aiddir. Ekoloji təşəbbüslər təşkilatların biznes davamlılığına təsir göstərə bilər. Təhlillər göstərir ki, mövcud iqtisadi tənəzzül dövründə şirkətlər əlavə dəyər yaratmaqla ətraf mühitin qorunmasına və maraqlı tərəflərin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş təcrübələrdən maliyyə baxımından üstünlük əldə etmişdir. Maliyyə üstünlüyü əməliyyat xərclərinin azaldılması (enerji və su istifadəsi və s.) innovativ yaşıl məhsulların inkişafından əldə edilən gəlirlərin artması ilə müşahidə edilir.

TBL konsepsiyasının həyata keçirilməsi müxtəlif formalarda ola bilər ki, bura korporativ sosial məsuliyyət proqramlarının tətbiqi [1] və ya davamlılıq prinsiplərinin şirkətin əsas biznes strategiyasına inteqrasiyası aid edilə bilər [8; 9]. Şirkətlər bu yanaşmadan istifadə edərək, hər üç istiqamətdə – iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə fəaliyyətlərini qiymətləndirə və inkişaf etdirə bilərlər. TBL, həmçinin qərarların qəbul edilməsi prosesinə təlimat kimi xidmət edərək təşkilatlara müxtəlif prioritetlər arasında tarazlıq yaratmağa kömək edir [5; 14]. Bu yanaşma şirkətin dayanıqlılığını ölçmək və hesabat vermək üsulu kimi geniş istifadə olunur [11].

TBL çərçivəsində enerji effektivliyi texnologiyalarının tətbiqi kimi təşəbbüslər şirkətlərin karbon izini, enerji sərfiyyatını və tullantıları azaltmaqla yanaşı, əməliyyat xərclərinə qənaət etməyə imkan yaradır. Digər bir nümunə isə işçilərə ədalətli əməkhaqqı və yaxşı iş şəraiti təmin

etməklə sosial bərabərliyi təşviq etməkdir. Bu, yoxsulluğun azaldılmasına, eyni zamanda istehsalçılar üçün uzunmüddətli tərəfdaşlıqların yaranılmasına gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadi dayanıqlığı təmin edir. Beləliklə, TBL konsepsiyasının əsas məqsədi iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün nə sosial rifahın, nə də ətraf mühitin fəda edilməməsidir. Bu yanaşma əldə edilmiş səmərənin hər üç istiqamətdə ədalətli paylanması və uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi üçün mühüm vasitədir.

TBL hesabatlılıq sistemində

TBL yanaşması müəssisələr və cəmiyyət arasında sosial və ekoloji razılaşma olaraq qəbul edilir və davamlı inkişafın əsasını təşkil edir, eləcə də müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərini birləşdirərək onların ətraf mühitə və cəmiyyətə təsirlərini qiymətləndirməyə imkan verir. Ənənəvi hesabat sistemlərindən fərqli olaraq TBL maliyyə göstəriciləri ilə yanaşı, sosial və ekoloji dəyərləri də əhatə edir. Xüsusilə, bu yanaşma maraqlı tərəflərə daha şəffaf məlumat təmin edir və onların qərarvermə prosesinə daha geniş şəkildə cəlb olunmasını mümkün hala gətirir. Bu şəffaflıq və iştirak müəssisələrin etibarlılığını artırır və maraqlı tərəflərin etimadını qazanmağa kömək edir. TBL yanaşmasının əsas problemlərindən biri isə sosial və ekoloji kapitalın vahid ölçü sistemi ilə qiymətləndirilə bilməməsidir. Belə ki, mənfəət maliyyə baxımından ölçülə bildiyi halda, ekoloji və sosial təsirlərin eyni ölçü vahidi ilə dəyərləndirilməsi çətinlik yaradır. Bununla belə, bəzi yanaşmalar sosial və ekoloji təsirlərin maliyyə göstəricilərinə çevrilməsini və ya indekslər əsasında hesablama sisteminin tətbiqini təklif edir. Bu həll yolları TBL çərçivəsində müxtəlif elementlərin müqayisəsini asanlaşdırır və vahid uyğunsuzluqlarını minimuma endirir.

Bu gün bir çox müəssisə iqtisadi uğurun sosial və ekoloji performansdan asılı olduğunu qəbul edərək, davamlılıq prinsipinə əsaslanan TBL hesabatları hazırlayır. TBL hesabatları müəssisələrin şəffaflıq və hesabatlılıq səviyyəsini artırır və onların cəmiyyətə, ətraf mühitə və maraqlı tərəflərə olan təsirlərini ətraflı göstərir. Bu yanaşma mənfəətin biznes uğuru üçün əhəmiyyətli olduğunu qəbul etməklə yanaşı, həmin mənfəətin

yanarmasını təmin edən ətraf mühitin və cəmiyyətin qorunmasının vacibliyini vurğulayır. TBL-ə əsaslanan ümumi performans mənfəət (iqtisadi rifah), planet (ekoloji keyfiyyət) və insanlar (sosial kapital) arasındakı balans və inteqrasiya ilə ölçülür.

Nəticə. Beləliklə, TBL “üçmeyarlı gəlir” anlayışını formalaşdırmışdır ki, biznes strukturları bu yanaşmanı praktik olaraq tətbiq etməyə başlamış və qısa müddət ərzində iri şirkətlərin hesabatlarında yer alan beynəlxalq hesabatlılıq tələblərindən birinə çevrilmişdir. Bununla da, konsepsiya korporativ fəaliyyətlərin yalnız iqtisadi təsirləri ilə deyil, həm də cəmiyyətə, ətraf mühitə olan təsirləri ilə ölçülməsini vurğulayaraq dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ümumilikdə TBL konsepsiyası müasir biznes mühitində davamlılıq prinsiplərinə əsaslanaraq təşkilatların uzunmüddətli uğur qazanmasına imkan yaradır. Şirkətlər bu yanaşmanı tətbiq etməklə iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, sosial məsuliyyət və ətraf mühitin qorunması sahələrində də mühüm irəliləyişlərə nail ola bilirlər. Bu yanaşma həm biznes, həm də cəmiyyət üçün qarşılıqlı faydalı nəticələr yaradır və gələcəkdə daha geniş miqyasda tətbiq edilməsinə ehtiyac duyulan perspektivli model kimi qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ariastini N., Semara I. Implementasi konsep triple bottom line dalam program corporate social responsibility di hotel alila seminyak. Jurnal Ilmiah Hospitality Management, 2019, №9(2), pp.160-168.
<https://doi.org/10.22334/jihm.v9i2.155>
2. Dalibozhko A., Krakovetskaya I. Youth entrepreneurial projects for the sustainable development of global community: evidence from Enactus program. SHS Web of Conferences, 2018, T.57, St.01009.
<https://doi.org/10.1051/shsconf/20185701009>
3. Elkington J. Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business. Capstone, Oxford, 1997.
4. Hammer J., Pivo G. The triple bottom line and sustainable economic development the theory and practice. Economic Development Quarterly,

2016, T.31(1), pp.25-36.

<https://doi.org/10.1177/0891242416674808>

5. Isaksson R. Revisiting the triple bottom line. Conference, SPP, 2018.

<https://doi.org/10.2495/sdp180381>

6. Qəhrəmanova Ş. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının genezisi və korporativ sosial məsuliyyət konsepsiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsi. "İqtisadi artım və ictimai rifah" jurnalı, 2022, №3, s.35-45.

7. Law D. From plimsoll line to triple bottom line: adding value through partnership. The Bottom Line Managing Library Finances, 2015, T.28. №1/2, pp.44-51.

<https://doi.org/10.1108/bl-12-2014-0030>

8. Mathu K. Green initiatives in supply chain management drives enterprises' competitiveness and sustainability. 2021.

<https://doi.org/10.5772/intechopen.94770>

9. Mota B., Gomes M., Carvalho A., Barbosa-Póvoa A. Supply chain design and planning accounting for the triple bottom line. Elsevier, 2015, pp.1841-1846.

<https://doi.org/10.1016/b978-0-444-63576-1.50001-7>

10. Munjal P., Sharma D. Determining the managerial perception on triple bottom line performance. Journal of Financial Reporting and Accounting, 2021, T.21(2). pp.322-343.

<https://doi.org/10.1108/jfra-03-2021-0084>

11. Omonije A. Leadership mindset on the triple bottom line. 2024.

<https://doi.org/10.33774/coe-2024-nnmwx>

12. Proença T. Sustainability and the role of HRM. Revista De Administração De Empresas, 2022, T.62(5).

<https://doi.org/10.1590/s0034-759020220513>

13. Sari N. The triple bottom line accounting from scientia sacra perspective. Riset Akuntansi Dan Keuangan Indonesia. 2023, T.8(1), pp.23-31.

<https://doi.org/10.23917/reaksi.v8i1.20893>

14. Wang L., Lin L. A methodological framework for the triple bottom line accounting and management of industry enterprises. Interna-

tional Journal of Production Research, 2007, T.45(5), pp.1063-1088.

<https://doi.org/10.1080/00207540600635136>

15. Zeynallı E. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının nəzəri tədqiqi: problemlər və mübahisələr. ADAU-nun elmi əsərləri jurnalı, 2023, №2, s.21-27.

<https://doi.org/10.30546/2790-5799.2.2023.21-27>

E.Zeynalli, M.Karimov

The "triple bottom line" approach to sustainable development

Abstract

The article examines sustainable development and the Triple Bottom Line (TBL) approach. Sustainable development integrates economic, social, and environmental goals while taking into account the needs of future generations. TBL promotes long-term sustainability and social responsibility by evaluating the activities of enterprises in three main aspects – economic, social, and environmental. The article also emphasizes that the TBL approach has a positive impact on both the economy and the environment by implementing sustainable development principles.

Э.Зейналлы, М.Керимов

Подход «тройной линии» к устойчивому развитию

Аннотация

В статье рассматривается устойчивое развитие и подход «Тройной линии» (TBL). Устойчивое развитие объединяет экономические, социальные и экологические цели, принимая во внимание потребности будущих поколений. TBL способствует долгосрочной устойчивости и социальной ответственности, оценивая деятельность предприятий по трем основным аспектам – экономическому, социальному и экологическому. В статье также подчеркивается, что подход TBL оказывает положительное влияние как на экономику, так и на окружающую среду, внедряя принципы устойчивого развития.